

دانشگاه سوادکوه

دانشکده علوم انسانی

گروه فلسفه

پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی
ارشد

رشته فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

بررسی آراء اخلاقی راغب اصفهانی

نگارش:

نقی عیوضی

استاد راهنما:

دکتر محسن جاهد

استاد مشاور:

دکتر سحر کاوندی

آبان ۱۳۸۸

تشکر و قدردانی

از میان تمام واژه‌هایی که می‌شناسم، نام تو را ای بزرگ بر زبان می‌رانم. هر گاه در تاریکی کورسویی می‌جستم تو پنجره‌ای از آفتاب به رویم می‌گشودی و هنگامی که قطره‌ای می‌طلبیدم تو اقیانوس کرامتت را بر من ارزانی می‌داشتی. تو را سپاس می-

گویم که از لحظه عزیمت تا هنگام رسیدن هر گشایشی که در راه بود با نام و یاد بی‌مانند تو بود.

و اینک در پایان راه از اساتید راهنما و مشاور خود، جناب آقای دکتر محسن جاهد و سرکار خانم دکتر سحر کاوندی که در تمامی این دوره تحصیلی از تجربیات و راهنمایی‌های ارزنده ایشان بهره‌مند بودم، نهایت سپاس را دارم.

تقدیر و سپاس بی‌انتهای از پدر و مادر عزیزم که بزرگترین مشوق من در طی دوران تحصیلام بودند و همه داشته‌هایم را مرهون و مدیون آن دو بزرگووارم.

همچنین جا دارد از دوستان هم‌دوره‌ای خود، دوستان هم‌اتاقی و همچنین از دوستان دانشجوی دوره کارشناسی ارشد، بنحوی ویژه سپاسگزاری نمایم.

آبان ۱۳۸۸

نقی عیوضی

چکیده:

مسائل اخلاقی از جمله مسایل نظری و عملی‌اند که با انسان در جهت رسیدن به سعادت ارتباط دارند. از این رو به طور عمده در معرض آراء و نظرات مختلف قرار می‌گیرند. اظهار نظرهای مختلفی در جهان اسلام توسط متفکران پیرامون این مسئله صورت گرفته است. یکی از این متفکران، ابوالحسن القاسم بن محمد بن مفضل معروف به راغب اصفهانی است. آراء و نظرات ایشان در باب این مسئله در این پایان‌نامه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. برای این منظور، در ابتدا مبادی علم اخلاق، یعنی ماهیت، هدف از آفرینش، اختیار و افعال انسان، تغییرپذیری اخلاق، خیر و سعادت^۱ و حسن و قبح افعال از نظرگاه وی تبیین شده است. در این مورد بیان شده است که انسان موجودی مرکب از نفس و بدن است و قادر است از روی اراده و اختیار در جهت تحقق هدف آفرینش خویش و رسیدن به سعادت، با تشخیص حسن و قبح افعال گام بردارد. بعد از آن، انواع فضایل، اعم از فضایل اخروی، نفسانی، جسمانی، خارجی، توفیقی و وابستگی میان آنها به یکدیگر به طور مفضل تعریف و تبیین گردیده است: و علاوه بر این بیان شده که از نظر راغب سعادت حقیقی بدون تحقق فضایل توفیقی ممکن نمی‌گردد. آراسته شدن به این فضایل در نظر وی شرط لازم و ضروری برای رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی است.

واژگان کلیدی: اخلاق، ماهیت انسان، غایت انسان، اختیار، افعال، تغییرپذیری، خیر، سعادت، فضایل، اخروی، نفسانی، جسمانی، خارجی، توفیقی، حسن، قبح، عقل، شرع.

دانشگاه نجف

باسمه تعالی

شماره: ۲۹۹۵ / ۲ / ۱
تاریخ: ۱۸ / ۱ / ۱۳۹۹

سورت جلسه‌ی دفاع از پایان‌نامه‌ی تحصیلی دوره‌ی کارشناسی ارشد

با دانات حداد و معاون و استعانت از حضرت ولی عصر (عج) حسدی دفاع از پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد

تقی عبوضی گنبری، دانشجوی رشته‌ی فلسفه و کلام اسلامی با عنوان:
بررسی آرای اخلاقی راغب اصفهانی

که در تاریخ ۸/۲۵/۸۸۱ با حضور هیأت داوران در آمفی تئاتر دانشکده‌ی علوم انسانی دانشگاه نجف برگزار
گردید. به شرح زیر است:

کتاب: فیون در درجه عالی، اسرار به عدد ۱۸/۵ به جریب (تقدیر) استاد دفاع محدد

- ۱. عالی (۱۸-۲۰)
- ۲. بسیار خوب (۱۶-۱۷۹۹)
- ۳. خوب (۱۴-۱۵۹۹)
- ۴. قابل قبول (۱۲-۱۳۹۹)

عضو هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه‌ی علمی	امضاء
استاد راهنما:	دکتر محسن حاتم	استادیار	
استاد مشاور:	دکتر سحر کوسری	استادیار	
استاد منتحن:	دکتر حسن تبرک	استادیار	
استاد ممتحن:	دکتر عباس بردسی	استادیار	
سلسله تحصیلات کمیسی:	دکتر جوان صالحی	استادیار	

دکتر حمید جلالیان
معاون آموزشی

و مدیر تحصیلات کمیسی دانشکده‌ی علوم انسانی

دکتر سید حسین میر موسوی
مدیر تحصیلات کمیسی دانشکده‌ی علوم انسانی

۳-۲ - دلایل اثبات اختیار انسان راغب
28.

فصل سوم : هدف از خلقت انسان

۱-۳ - دیدگاه راغب در باب هدف آفرینش ۳۲
۱-۳ - ۱ - دلایل اثبات هدفمند بودن عالم و موجودات آن از نظر راغب ۳۲
۱-۳ - ۲ - دیدگاه راغب درباره هدف عالم و آدم ۳۵

فصل چهارم : افعال

۱-۴ - دیدگاه راغب درباره افعال ۴۰
۱-۴ - ۱ - فعل ، عمل و صنع ۴۱
۱-۴ - ۲ - اقسام افعال ۴۲
۱-۴ - ۱ - ۲ - افعال الهی و بشری ۴۲
۱-۴ - ۲ - ۲ - تقسیم بندی افعال براساس اینکه مستحق ذم و یا مدح هستند ۴۴
۱-۴ - ۲ - ۳ - افعال تسخیری و غیری تسخیری ۴۵
۱-۴ - ۲ - ۴ - تقسیم بندی افعال از دیدگاه شرع ۴۶
۱-۴ - ۳ - تجزیه و تحلیل تقسیم بندی افعال ۴۸

فصل پنجم : تغییرپذیری اخلاق

۱-۵ - تعریف اخلاق ۵۲
۲-۵ - تفاوت میان طبیعت و سجیت با اخلاق و عادت ۵۴
۳-۵ - آراء و اقوال درباره تغییرپذیری اخلاق ۵۷
۴-۵ - امکان تغییر اخلاق از دیدگاه راغب ۶۲
۴-۵ - ۱ - علت تفاوت‌های اخلاقی مردم ۶۳
۴-۵ - ۲ - عادت ۶۶
۵-۵ - استدلال‌های راغب در باب مسئله تغییرپذیری اخلاق ۶۸

۶-۵ - اشکالات وارده بر تغییرپذیری اخلاق و پاسخهای آن	۷۰
فصل ششم : خیر و سعادت	
۶-۱- تعریف خیر	۷۴
۶-۲- تعریف سعادت	۷۵
۶-۳ - آراء و نظرات پیشینیان در باب خیر و سعادت	۸۰
۶-۴ - سعادت از دیدگاه راغب	۸۳
۶-۵ - اصل کارکرد	۸۴
۶-۶ - علل و موجبات تحقق خیرات از نظر راغب	۹۱
۶-۷ - موانع انجام خیرات از نظر راغب	۹۲
فصل هفتم : حسن و قبح	
۷-۱ - ملاکهای حسن و قبح	۹۶
۷-۲ - مفهوم صدق و کذب و حسن و قبح آنها	۹۸
۷-۳ - عقل و دین یا عقل و شرع	۱۰۳
۷-۳-۱ - حسن و قبح ذاتی و عقلی	۱۰۴
۷-۳-۱-۱ - ماهیت ذاتی	۱۰۴
۷-۳-۱-۲ - ماهیت عقل	۱۰۷
۷-۴ - ادله راغب برای اثبات حسن و قبح ذاتی و عقلی	۱۱۵
۷-۵ - شرع	۱۱۷
۷-۵-۱ - مفهوم شرع از نظر راغب	۱۱۷
۷-۵-۲ - فضیلت شرع	۱۱۹

۳-۵-۷- حسن و قبح الهی و شرعی	۱۲۱
۶-۷- ارتباط عقل و دین یا عقل و شرع	۱۲۳
۷-۷- بحث و نتیجه گیری	۱۲۷
بخش دوم : فضایل	
۱-۲- فضایل نفسانی	۱۳۱
۱-۱-۱- اقسام فضایل نفسانی	۱۳۱
۲-۱-۲- قوه فکریه و فضایل حاصل از آن	۱۳۲
۱-۲-۱- ۲ - ۱ - درجات عقل و اسامی آن	133
۲-۲-۱-۲- اقسام عقل	135
۱-۲-۱-۳- اقسام عقل اکتسابی	140
۲-۱-۲- ۴ - فرق بین توصیه های عقل و هوای نفس	142
۲-۱-۲- ۵- اموری که از عقل انسان ناشی می شوند	143
۳-۱-۲- قوه غضبیه و فضایل حاصل از آن	۱۵۴
۱-۲- ۴ - قوه شهویه و فضایل حاصل از آن	164
۱-۲- ۵ - عدالت به عنوان فضیلت	۱۷۷
۱-۵-۱-۲- تعریف عدالت	۱۷۸
۲-۵-۱-۲- تعریف عدالت از نظر خواجه طوسی	۱۷۸
۱-۲- ۵ - ۳ - عدالت از نظر افلاطون	۱۸۰
۱-۲- ۵ - ۴ - عدالت از نظر ارسطو	۱۸۳
۱-۲- ۵ - ۵ - تعریف عدالت از نظر راغب	۱۸۴
۱-۲- ۵ - ۶ - مقایسه نظر خواجه طوسی و راغب	۱۸۶

۱-۲-۵-۷- اقسام عدالت	۱۸۸.
۱-۲-۵-۸- اقسام عدالت از نظر ارسطو و راغب	۱۸۹.
۱-۲-۵-۹- احکام اجرای عدالت و یا به تعبیری نوامیس اجرای عدالت	۱۹۱.
۱-۲-۵-۱۰- حسن ترک عدالت	۱۹۲.
۱-۲-۵-۱۱- ظلم و انظلام در مقابل عدالت	۱۹۴.
۱-۲-۵-۱۲- اسباب و عواملی که موجب ظلم و مضرات می شود	۱۹۵.
۱-۲-۵-۱۳- ماهیت محبت	۱۹۷.
۱-۲-۵-۱۳-۱- تعریف محبت و انواع آن	۱۹۸.
۲-۲- رذایل اخلاقی	۲۰۰.
۲-۲-۱- قوه فکریه و رذائل حاصل از آن	۲۰۰.
۲-۲-۲- قوه شهویه و رذائل حاصل از آن	۲۰۲.
۲-۲-۳- قوه حمیه و رذائل حاصل از آن	۲۰۴.
۲-۲-۴- رذایل حاصل از عدم عدالت	۲۰۴.
۳-۲- ملازمه میان فضایل نفسانی	۲۰۵.
۲-۲- فضایل بدنی و جسمانی	۲۰۶.
۳-۲- فضایل توفیقی	۲۰۸.
نتیجه گیری :	۲۱۳.
فهرست منابع فارسی	۲۱۳.
225.	

فهرست منابع عربی	227
فهرست منابع انگلیسی	230

مقدمه

در باره دانش اخلاق نظریات متعددی بیان شده است. این اندیشه‌ها برحسب فرهنگها و نگرش‌های مختلف به تنظیم ضوابط و اصول اخلاقی مختلف منجر می‌شود. این علم در عصر حاضر علمی نوبنیاد به حساب می‌آید اما این امر بدین معنا نیست که پیش از این درباره آن بحث نشده است بلکه بحث از اخلاقیات در عصر شکاکان یونان در قرن پنجم قبل از میلاد شروع شده است و متفکران برجسته‌ی در یونان باستان همچون افلاطون و ارسطو به مباحث اخلاقی پرداخته‌اند آراء و اندیشه‌های ایشان آثار

بسزایی از خود برجای گذاشته است، به گونه‌ای که کتاب اخلاق‌نیکوماخوس ارسطو در عصر حاضر نیز نظر اندیشمندان را به خود جلب نموده است. همچنین در منابع علوم اسلامی در کنار مباحث فلسفی، اعتقادی و انسان‌شناسی، مباحث و مطالعات بسیار ارزنده به تأثیرپذیری از متفکران یونان باستان و دین اسلام در باره اخلاق و اخلاقیات انجام گرفته است.

دانش اخلاق در میان مسلمانان با رویکردهای متفاوتی روبرو بوده این اختلاف رویکردها به پیدایش دستگاه‌های اخلاقی و تربیتی مختلفی منتهی شده است. عمده‌ترین این رویکردها عبارتند از: رویکرد فلسفی و عقلی، عرفانی، نقلی و تلفیقی. در رویکرد فلسفی عمدتاً با الهام از انسان‌شناسی فلسفی یونانی و نظریه تثلیث قوای نفسانی به طبقه‌بندی و تحلیل فضایل و رذایل اخلاقی پرداخته شده است. مکتب اخلاق فلسفی برای توجیه گزاره‌های اخلاقی یا تربیتی به منبع عقل متوسل شده و با قیاس و استدلال عقلانی و بیان آثار و لوازم عمل یا منش به داوری ارزشی در باره آنها می‌پردازد. در رویکرد عرفانی به جای عقل بر شهود و سلوک عرفانی تأکید شده است از این رو در مکتب اخلاق عرفانی عمده‌ترین منبع توجیه گزاره‌ها شهود عارفانه است و در رویکرد نقلی نیز منشأ اخلاق آیات و روایات است. در این مکتب برای مدلل ساختن گزاره‌های اخلاقی به منابع نقلی دین «آیات و روایات» استناد می‌شود. و رویکرد اخلاق تلفیقی رویکردی است که تلاش کرده است از ظرفیتهای ممتاز هر سه مکتب فلسفی، عرفانی و نقلی استفاده کرده و نگاهی ترکیبی به علم اخلاق داشته باشد. یکی از متفکران که با رویکرد تلفیقی به اخلاق می‌نگرد، ابوالحسن القاسم بن محمد بن مفضل، معروف به راغب اصفهانی است.

راغب اصفهانی یکی از فیلسوفان اخلاق در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری بوده است، وی قبل از غزالی و بعد از ابن‌مسکویه می‌زیست. یاسین محمد درباره او می‌گوید: « راغب یکی از متفکران علم اخلاق در جهان اسلام است و متاسفانه با وجود آثار عمیقی که از خود بر جای گذاشته

است ناشناخته مانده است و علت این امر تأثیرپذیری عمیق غزالی از راغب در مباحث اخلاقی بوده است». از راغب آثار مختلفی در حوزه‌های مختلف بر جای مانده است مهم‌ترین آنها حوزه علوم قرآنی، اخلاق و انسان‌شناسی است. در حوزه علم اخلاق مهم‌ترین آثاری که به او نسبت می‌دهند کتاب (الذریعة الی مکارم الشریعة) و کتاب (تفصیل النشأتین و تحصیل السعادتین) می‌باشد. موضوع اخلاق در نظر راغب نفس انسان است. وی اخلاق را روش نیل به سعادت و کمال دنیوی و اخروی انسان دانسته، و هدف غایی علم اخلاق را دستیابی به کمال و سعادت می‌داند، و سعادت را در لذات حسی و جسمانی که مشترک میان انسان و سایر حیوانات است محدود نمی‌کند، و اصلاح و تهذیب سه قوه فکریه و غضبیه و شهویه را فضیلت و شرط عدالت و روش رسیدن به کمال و سعادت دنیوی و اخروی در کنار حصول دیگر فضایل (بدنی و خارجی، توفیقی) می‌داند. و در آرای اخلاقی خود به ملازمه میان شرع و عقل پرداخته و بیان می‌کند که دین و عقل هر دو می‌کوشند به زندگی انسان معنا و جهت ببخشند. در باره آراء اخلاقی وی می‌توان اذعان نمود که وی اولین کسی است که به تبعیت از دین اسلام مباحثی را مطرح نموده است که در آثار دیگر متفکران اخلاق مسلمان بیان نشده است و همچنین وی به تلفیق و تطبیق دین و عقل در بیان آراء اخلاقی پرداخته است که تبیین مفصل آنها در متن پایان‌نامه بیان خواهد شد.

و از آنجا که در باره اخلاق از دیدگاه راغب، کتاب و یا مقاله علمی و پژوهشی، و همچنین پایان‌نامه و رساله‌ی وجود ندارد. احساس این امر یکی از دلایل انتخاب موضوع «بررسی آراء اخلاق راغب اصفهانی» برای این پایان‌نامه است. مسئله اصلی این پایان‌نامه بررسی دیدگاه‌های راغب در باره اخلاق است. برای این منظور پیش‌فرضها و چهارچوب کلی اخلاق راغب با عنوان مبادی علم اخلاق در هفت فصل بیان شده است در بیان دیدگاه‌های وی تا حد ممکن به صورتی تطبیقی از دیدگاه‌های دیگر متفکران و متکلمان استفاده شده است. و در بخش دوم به تبیین و تحلیل دیدگاه‌های راغب در باب فضایل پرداخته شده است و همچنین در میان آراء

وی به ابتکارات وی در حوزه علم اخلاق اشاره شده است.

سوالات این پایان‌نامه عبارتند از:

- ۱- آیا بنا به نظرات راغب اصفهانی ارزشهای اخلاقی توجیه عقلانی خود را منحصرأ از باورهای دینی کسب می‌کند یا می‌توان مبنای عقلانی مستقلی برای آنها ارائه کرد؟
- ۲- آیا راغب در آرای اخلاقی خود فضیلت مدار است؟

فرضیه‌های این پایان‌نامه عبارتند از:

- ۱ - راغب به حسن و قبح عقلی و ذاتی اعتقاد دارد.
 - ۲ - راغب فضیلت مدار به معنایی خاص است.
- هر دو فرضیه‌ی مطرح شده در این پایان‌نامه تأیید شده است.

: ' ±v® òz

« Ùónÿ«QËôw

فصل اوّل

انسان‌شناسی

هر علمی را موضوعی است که در آن علم از احوال و اوصاف و کمالات آن موضوع بحث می‌شود، برای مثال موضوع فلسفه یا همان الهیات به معنای عام، وجود بما هو وجود است. که در علم فلسفه درباره احوال و اوصاف و کمالات آن تأمل و تفکر می‌شود، همچنین هر علمی دارای مبادی‌ای است که بر آنها استوار بوده و به وسیله آنها حاصل می‌گردد. مبادی هر علم یا واضح و بدیهی هستند که در این حالت نیاز به اثبات ندارند، و یا واضح و بدیهی نیستند و در این صورت باید در علمی برتر و بالاتر از آن مبرهن شده باشند و یا در آن علم به عنوان اصل موضوعی مسلم پذیرفته شوند.

موضوع علم اخلاق، نفس انسان است، البته از آن حیث که متصف به فضایل و رذایل ارادی است. به عبارت دیگر، موضوع علم اخلاق نفس انسان است از آن حیث که احوال و اوصاف و کمالاتی بر آن عارض می‌شود. اما بحث از شناخت احوال و اوصاف و کمالات یک شیء در صورتی میسر می‌گردد که ابتدا ماهیت، غایت، قوا و افعال آن شیء معلوم و اثبات گردد. بنابراین شناخت و فهم ماهیت نفس انسان و اوصاف آن، به عنوان یک اصل و مقدمه‌ی ضروری، شناخت و فهم ما را از ماهیت اخلاق شکل می‌دهد. از این رو برای اینکه بتوان به نحو احسن احوال، اوصاف و کمالات نفس انسان را، و به عبارتی ماهیت علم اخلاق را مورد بحث و بررسی قرار داد،

باید در وهله نخست تعریف و شناختی در باب ماهیت، غایت، قوای نفس انسان و چگونگی تکامل آن حاصل گردد. در اینجا این مسئله به عنوان یکی از مبادی علم اخلاق از دیدگاه راغب اصفهانی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱ - ۱- ماهیت انسان

در نظر راغب، انسان به عنوان مخلوق خداوند، موجودی مرکب از نفس و بدن است. بدن یا جسم قابل رؤیت با چشم ظاهر است و نفس بواسطه چشم بصیرت درک و فهم می‌شود و دارای هویت روحانی است همانطور که در قرآن آمده است: «إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ» و «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ»^۱ انسان را از گل آفریدم، پس چون آن را شکل دادم و از روح خود در آن دمیدم « و شما ملائکه به انسان سجده کنید ». ^۱ منظور از روح در این آیه، از نظر راغب همان نفس انسان است. ^۲ از طرفی در کتاب « تفصیل النشأتین و تحصیل السعادتین » بیان کرده است: « ماهیت هر شیء به صورت آن شیء است که به وسیله آن از چیزهای دیگر متمایز می‌شود ». ^۳ برای مثال، صورت درخت غیر از صورت سنگ است، زیرا صورت درخت، درخت را از موجودات دیگر جدا و متمایز می‌سازد و همچنین است درباره موجودات دیگر. بنابراین ماهیت هر شیء به صورت آن است. بر این اساس، چون انسان موجودی مرکب از نفس و بدن است، لذا برای هر يك از دو جزئش صورت و ماهیتی جداگانه و متمایز است. صورت محسوس بدنش عبارت است از:

^۱ - سوره ص / ۲ و ۷۱.

^۲ - اصفهانی، راغب، الذریعة الی مکارم الشریعة، تقدیم و تحقیق دکتور سید علی میرلوحی فلاورجانی، جامعه اصفهان، طبع الأول، ۱۳۷۶ هـ ش، ص ۲۳؛ اصفهانی، راغب، تفصیل النشأتین و تحصیل السعادتین، تقدیم و تحقیق دکتور عبدالمجید النجار، دارالغرب اسلامی، طبعه الاول، ۱۴۰۸ ق، ۱۹۹۸ م، ص ۸۷.

^۳ - اصفهانی، راغب، تفصیل النشأتین و تحصیل السعادتین، ص ۸۸.

راست قامت بودن، پهن ناخن بودن و بی مو بودن پوست بدن، در حالی که صورت معقول نفسانی‌اش عبارت است از: عقل، فکر، اندیشه و نطق.^۱ و بر این اساس فلاسفه و منطقیون در باب ماهیت انسان گفته اند: «الانسانُ هو الحيوان الناطق».

راغب، همچنین در کتاب «تفصیل النشأتین و تحصیل السعادتین» بیان می‌کند:^۲ انسان را به دو اعتبار می‌توان انسان نامید، به عبارتی دیگر ماهیت انسان را از دو جنبه می‌توان مورد بررسی قرار داد: نخست به اعتبار آنکه دارای صورت محسوس بدنی و نیروی تفکر و قدرت فرا گرفتن دانش است، در این معنا ماهیت عام انسان لحاظ شده است، دوم به اعتبار آنکه حق و نیکی را می‌شناسد و به حقیقت معتقد می‌شود و به نیکی عمل می‌کند، این معنای خاص انسان است، در این جهت انسان‌ها با یکدیگر تفاوت بسیار دارند و هر مقدار در شناخت حق و عمل به کارهای نیک بیشتر توفیق حاصل کنند، بهره بیشتری از انسانیت خواهد برد. تعریف ماهیت انسان به دو وجه عام و خاص نخستین بار در آثار راغب به چشم می‌خورد.

عبدالمجید نجار، در شرح و تفسیر سخن راغب می‌گوید: ماهیت انسان به معنای عام، برحسب خلقتش مورد توجه قرار گرفته است.^۳ بدین معنا که ماهیت انسان از آغاز مشتمل بر دو بُعد مادی و روحانی است. بُعد روحانی وی استعداد تعقل و تفکر، و همچنین استعداد صعود به مراتب عالی را داراست. این معنا از ماهیت انسان، بر همه افراد آن صدق می‌کند. همانطور که «کندی» در باب ماهیت انسان بیان

^۱ - همان، ص ۸ - ۸۷.

^۲ - همان، ص ۸۹.

^۳ - همان، پاورقی، ص ۸۸.

کرده است: « هو مرکبٌ من حی و من ناطق و من میت^۱ ».

از نظر عبد الحمید نجار، تعریف ماهیت انسان از دیدگاه کندی به ماهیت به معنای عام آن صدق می‌کند، ولی بر تعریف ماهیت انسان به معنای خاص آن صدق نمی‌کند. زیرا ماهیت انسان به معنای خاص چیزی است که انسان با سعی و تلاش خود در نتیجه اعتقاد به حق و عمل به آن، بدست می‌آورد. در حالیکه چنین بحثی در تعریف ماهیت انسان از دیدگاه کندی بیان نشده است.^۲

در نظر عبد الحمید نجار، این معنا از ماهیت انسان، نخستین بار در دین اسلام بیان شده است و هیچ دین و مکتب فلسفی پیش از آن متعرض آن نبوده است. براساس این معنا از ماهیت انسان اعتقاد به حق، ذاتی و فطری انسان است و انسان در نتیجه اعتقاد به حق و عمل به آن دارای ماهیت خاص می‌گردد، این نوع از ماهیت اگر چه ذاتی و فطری انسان است، ولی بدون گام نهادن در مسیر رسیدن به آن متحقق و مشخص نمی‌گردد. همانطور که در قرآن آمده است: ➤ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فطرتَ الله التي فطرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لِتَبْدِيلَ لِخَلْقِ الله ذلكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ»^۳، « پس ای رسول، مستقیم روی جانب آئین پاک اسلام آور، و از دین خدا که فطرت خلق را بر آن آفریده است پیروی کن که هیچ تغییری در خلقت خدا نیست. این همان آئین استوار حق است و لیکن اکثر انسان‌ها از حقیقت آن آگاه نیستند ».^۳ خداوند در این آیه شهادت به وحدانیت خویش را عنصري از طبیعت ماهوی انسان قرار داده است، به گونه‌ای که انسان بر آن خلق شده

^۱ - ابوریحانه، رسائل الکندی الفلسفیه، ملتزم الطبع و النشر، دارالفکر العربی، المطبعة الاعتماد، ۱۳۶۹ هـ، ۱۹۵۰ م، ص ۳۰-۱۲۹.

^۲ - اصفهانی، راغب، تفصیل النشأتین و تحصیل السعادتین، ص ۸۸.
^۳ - سوره روم / ۳۰.